

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

BYZANTIAKA

ΤΟΜΟΣ Γ'

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1983

ΤΟ «ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ» ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ / ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Ὁ Κ. Ἀμαντος, πού περιέλαβε στή «Μικρά Θρακικά Μελετήματα» τό πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν Κομνηνῶν¹, εἶχεν ἐπιχειρήσει παλιότερα νά ἀναθεωρήσει τήν ἄποψη τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου, σύμφωνα μέ τήν ὁποία οἱ Κομνηνοί κατάγονταν ἀπό τήν Παφλαγονία². Ὁ Ἀμαντος βασίστηκε α) κυρίως στή σιωπηρή μείωση τῆς ἀξίας τῆς μαρτυρίας τοῦ χρονογράφου Γεωργίου Κεδρηνοῦ³, τήν ὁποία ὁ Παπαρρηγόπουλος ἀντιμετώπισε μέ ἰδιαίτερη ἐπιφυλακτικότητα⁴ καί β) στόν ὑπερτονισμό μιᾶς μοναδικῆς πληροφoρίας τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ πρῶτος Κομνηνός αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου προερχόταν ἀπό τήν Κόμνη: «Ἦν δ' οὗτος ὁ διαβόητος Ἰσαάκιος ἐκ Κόμνης τῆς κώμης προεληλυθώς, ὥσπερ ἐκ Πέλλης ὁ Φίλιππος»⁵. Ἀπό τά τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα ὁ H. Mädlér⁶ κι ἄργότερα ὁ G. Schlumberger⁷ καί ὁ F. Chalandon⁸, ὁ εἰδικός ἱστορικός τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν, εἶχαν δεχτεῖ τή μαρτυρία τοῦ συγχρόνου ἱστορικοῦ τοῦ Βυζαντίου Μιχαήλ Ψελλοῦ καί συνδύασαν τήν τοπωνυμία μέ κάποια «κώμη Κόμνη», στή Θράκη, κώμη πού δέν εἶναι γνωστή ἀπό ἄλλες βυζαντινές πηγές. Τή θέση τῆς Θρακικῆς Κόμνης οἱ παραπάνω μελετητές προσδιόριζαν κοντά στήν Ἀνδριανούπολη καί μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ἐπέβαλαν τήν ἄποψη γιά τή Θρακική καταγωγή τῶν Κομνηνῶν στούς μεταγενέστερους ἱστορικούς πού ἀναφέρθηκαν στό ζήτημα⁹. Ἡ συμβολή τοῦ Ἀμάντου συνίστατο στόν ἀκριβέστερο, κατά τή γνώμη του, τοπογραφικό προσδιορισμό τῆς κώμης Κόμνης σέ μιά περιοχή κοντά στό Πάνιον τῆς Θράκης¹⁰.

Πῶς ἐρμηνεύτηκε ἡ ἀντίθεση πού δημιουργοῦν οἱ πηγές; Ὁ Chalandon¹¹, ἀφοῦ ἀπορρίψει τήν ὑπόθεση τοῦ Du Cange πού συνέδεε τούς Κομνηνούς μέ μιά παλιά οἰκογένεια πού ἔφτανε ὡς τόν Μ. Κωνσταντῖνο¹², ἐκφράζει τήν ἄποψη ὅτι οἱ Κομνηνοί κατάγονταν ἀρχικά ἀπό τό Θρακικό χωριό Κόμνη καί ὑποθέτει ὅτι αὐτοί «λίγο ἄργότερα» ἀπέκτησαν μεγάλα κτήματα γύρω ἀπό τήν Κασταμονή¹³. Ἡ θεωρία αὕτη φαίνεται ὅτι ἐρμηνεύει τά πραγματικά γεγονότα.

Ὑπάρχουν ὥστόσο σύγχρονοι ἱστορικοί τοῦ Βυζαντίου πού φαίνεται νά εὐνοοῦν τήν ἄποψη τῆς Μικρασιατικῆς καταγωγῆς τῶν Κομνηνῶν καί δέν μπορούμε νά ἰσχυριστοῦμε βέβαια ὅτι διατυπώνουν ἄκριτα τή γνώμη τους, ἔστω κι ἂν στή συγκεκριμένα σημεία τοῦ ἔργου τους δέν τήν τεκμηριώνουν: Ἡ H. Ahrweiler¹⁴ π.χ. ἀναφορικά μέ τό πρόσωπο τοῦ Ἀλεξίου Α' θυμίζει ὅτι ὁ Κομνηνός αὐτοκράτορας «ἦταν γιός στρατιωτικοῦ ἄρχοντα

από τη Μ. Ἀσία» καί ὁ Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος ἀναφορικά μέ τό πρόσωπο τοῦ Ἰσαακίου Α΄ γράφει ὅτι ἦταν «Γόνος τῆς μεγάλης οἰκογενείας τῶν Κομνηνῶν, πού εἴλκον τήν καταγωγήν ἐκ τῆς Κασταμονῆς... ἔλαβον ὁμως τό ὄνομα ἐκ τοῦ τόπου μετοικησεῶς των, τοῦ παρά τήν Ἀδριανούπολιν χωρίου Κόμνη...»¹⁵. Ἡ θεωρία αὕτη φαίνεται ἐπίσης ὅτι ἐρμηνεύει, κατά τρόπο ἀντίστροφο μέ τή θεωρία τοῦ Chalandon, τά πραγματικά γεγονότα.

Εἶναι γενικά παραδεκτό ὅτι ὁ Μανουήλ Ἑρωτικός, πού ἀναλαμβάνει στό 978 τήν ἄμυνα τῆς Νίκαιας¹⁶ καί τήν υπεράσπιση τοῦ Βασιλείου Β΄ ἐναντι τοῦ στασιαστή Βάρδα Σκληροῦ, εἶναι τό πρῶτο πρόσωπο τῆς οἰκογενείας τῶν Κομνηνῶν πού ἐμφανίζεται στήν Ἱστορία¹⁷. Πρέπει ὁμως νά προσεχθεῖ ἰδιαίτερα τό γεγονός ὅτι ὁ «ἀρχηγέτης τῆς οἰκογενείας» τῶν Κομνηνῶν δέν ἐπωνομάζεται «Κομνηνός» στίς πηγές· ἀκόμη καί ὁ Νικηφόρος Βρυέννιος στήν *Ἱστορία* του ἐπιφυλάσσει νά ὀνομάσει «Κομνηνό» τόν Μανουήλ καί προσπαθεῖ νά συνδέσει τό ὄνομά του μέ τοὺς Κομνηνοὺς μέ τόν ἀκόλουθο λεκτικό τρόπο: «Μανουήλ ἐκείνου τοῦ πάνυ, ὅς ἐς Κομνηνοὺς ἀναφέρων τό γένος, ...»¹⁸. Ὁ Μανουήλ Ἑρωτικός ἀπέκτησε μιά κόρη, ὅπως γνωρίζουμε ἀπό τήν Ἄννα Κομνηνή¹⁹, καί δύο γιούς, τόν Ἰσαάκιο —πρῶτο Κομνηνό αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου, καί τόν Ἰωάννη — πατέρα τοῦ Ἀλεξίου Α΄, ἕναν γιό κι ἕναν ἐγγονό στό θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης²⁰.

Τοῦ Μανουήλ ὁ «οἶκος», ὅσο κι ἂν ἀμφισβητηθεῖ ἡ μαρτυρία τοῦ Κεδρηνοῦ, εἶναι ἡ Κασταμονή, ἀφοῦ ἡ μαρτυρία προσγράφεται στόν «ἀξιόπιστο» Ἰωάννη Σκυλίτη²¹ καί —τό σπουδαιότερο— ἐνισχύεται ἀπό ἕνα χωρίο τῆς Ἄννας Κομνηνῆς πού μᾶς μιλά γιά τήν πόλη τοῦ παπποῦ τοῦ Ἀλεξίου Α΄ (πού δέν εἶναι ἄλλη παρά ἡ Κασταμονή), ὅταν ὁ πατέρας της ἀγωνιζόταν νά καταστείλει τό κίνημα τοῦ Οὐσελίου στό θέμα τῶν Ἀρμενιῶν²². Γιά τήν ἴδια πόλη καί γιά τό ἴδιο ἱστορικό συμβάν ὁ Νικηφόρος Βρυέννιος ἐπιβεβαιώνει τή μαρτυρία²³. Τῇ θεσιμότητι τῶν μαρτυριῶν τῆς Ἄννας Κομνηνῆς καί τοῦ Νικηφόρου Βρυέννιου ἐνισχύουν ἀκόμη ὀρισμένες ἐνδεικτικές μαρτυρίες πού μᾶς παρουσιάζουν μέλη τῆς οἰκογενείας τῶν Κομνηνῶν, ἰδιαίτερα εὐαίσθητα (συγκινησιακά) μέ τό χώρο τῆς Κασταμονῆς. Κάτω ἀπό αὐτό τό πρίσμα θά πρέπει νά ἰδωθοῦν καί οἱ ἀμυδρά φωτισμένες συγγενικές ἐξαρτήσεις τοῦ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ μέ τόν ἡγούμενο τῆς Μονῆς Κασταμονίτου καί πρῶτο τοῦ Ἀγίου Ὁρους Ἰλαρίωνα <Κασταμονίτη>²⁴ ἢ οἱ ξεκαθαρισμένες φιλικές σχέσεις τοῦ σεβαστοκράτορα Ἰσαακίου τοῦ Κομνηνοῦ²⁵ πρός τόν Λέοντα Κασταμονίτη, πού, ὅπως διατυπώνονται στό Τυπικό τῆς Κοσμοσώτειρας, ἐκφράζουν ἴσως ἕνα σύνολο συγκινήσεων πού ἀναφέρονται πιθανότατα καί στόν κοινό τόπο καταγωγῆς τῶν δύο προσώπων²⁶. Κάτω ἀπό αὐτό τό πρίσμα τῆς συναισθηματικῆς ἐπαφῆς τῶν Κομνηνῶν μέ τήν Κασταμονή θά πρέπει νά ἰδωθεῖ καί τό ξεχω-

ριστό ενδιαφέρον του αυτοκράτορα Ἰωάννη Κομνηνοῦ γιὰ τὴν περιοχὴ καὶ τὴν πόλιν τῆς Κασταμονῆς στὶς ἐκστρατεῖες του ἐναντίον τῶν Δανισμενδιδῶν Τούρκων²⁷, γιὰ τίς ὁποῖες μᾶς πληροφοροῦν ἀρκετὰ οἱ ἱστορικοὶ Ἰωάννης Κίνναμος²⁸ καὶ Νικήτας Χωνιάτης²⁹ καὶ ἐπαινοῦν ἰδιαίτερα τὰ ποιήματα τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου³⁰. Δὲν μπορεῖ ἐπίσης κανεὶς νὰ μὴ σκεφετῇ ὅτι ἡ σχέσις τῶν Κομνηνῶν μέ τὴν Κασταμονή καὶ τίς μεγάλες οἰκογένειές της εὐνόησε τὸ συνοικέσιο τοῦ Ἀνδρονίκου, γιοῦ τοῦ Κωνσταντίνου Ἀγγέλου καὶ τῆς Θεοδώρας, κόρης τοῦ Ἀλεξίου Α', μέ τὴν Εὐφροσύνη Κασταμονίτισσα³¹, τὴ μητέρα τῶν μετέπειτα αυτοκρατόρων Ἰσαάκ Β' καὶ Ἀλεξίου Γ'.

Ὑστερα ἀπὸ ὅσα προηγήθηκαν μποροῦμε, νομίζω, νὰ καταλήξουμε σέ κάποιο συμπέρασμα. Τὸ συμπέρασμα αὐτό, θασισμένο καὶ μόνο στὰ δεδομένα τῶν πηγῶν, εἶναι ὅτι πρέπει πάνω ἀπ' ὅλα νὰ διαχωριστεῖ τό, παρουσιαζόμενο ὡς σήμερα ἐνιαῖο, ζήτημα τῆς «καταγωγῆς» ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς «ἐπωνομασίας» τῶν Κομνηνῶν. Στὸ πρῶτο ζήτημα τὰ δεδομένα τῶν πηγῶν μᾶς ὁδηγοῦν στὴ διαπίστωση ὅτι οὐσιαστικά δὲν ὑπάρχει κἀν πρόβλημα «καταγωγῆς τῶν Κομνηνῶν». Ἡ Μικρασιατικὴ τους προέλευσις εἶναι φανερή. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ πληροφορία τοῦ Ψελλοῦ, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία «Ἦν δὲ οὗτος ὁ διαβόητος Ἰσαάκιος, ἐκ Κόμνης μὲν τῆς Κώμης προεληλυθώς, ὥσπερ ἐκ Πέλλης ὁ Φίλιππος, κοσμήσας δὲ καὶ τὴν πατρίδα καὶ τὸ χωρίον· οἷς τε πρότερον ἐστρατήγησε καὶ οἷς ὕστερον ἐθασίλευσεν, εἰ μὴ πού τι, δι' ὑπερβολὴν φιλοτιμίας οὕτως ἐρεῖν, προσκεκρούκει καὶ οὗτος τοῖς πράγμασι, καὶ τελευτῶν ἀπήλλαξεν ὥσπερ ἴσμεν»³² πρέπει νὰ ἀντιμετωπιστεῖ πιά, νομίζω, ὄχι ὡς συμβολικὴ στὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς, ἀλλὰ ὡς σημαντικὴ στὴν ἀντιμετώπισιν μόνο τοῦ ζητήματος τῆς ἐπωνομασίας τῶν Κομνηνῶν· ἐμπίπτει συνεπῶς στὸ πλαίσιο ἐνὸς ἄλλου ζητήματος στὸ ὁποῖο ἔχουν θέση ἡ ἐξήγησις με τὴ «θεωρίᾳ τῆς μετοίκησης» ἢ τοῦ «τυχαίου» γεγονότος τῆς γέννησις τοῦ Ἰσαακίου Α' στὴν Κόμνη, πού ἀναφέρεται ρητὰ στὸ κείμενο τοῦ Ψελλοῦ. Πρέπει ἐπίσης νὰ ἐξεταστεῖ τὸ θέμα πού δημιουργήθηκε στὸ συσχετισμὸ τοῦ συγκεκριμένου χωρίου μέ τὴν προσπάθεια νὰ προσδιοριστεῖ ἡ γεωγραφικὴ θέση τῆς κώμης Κόμνης ἀποκλειστικὰ στὴν περιοχὴ τῆς Θράκης³³ καθὼς καὶ τὸ θέμα πού δημιουργεῖ ἡ παρουσία ἐνὸς μεταγενέστερου κειμένου πού ἀποδόθηκε στὸν πατριάρχη Γεννάδιο Σχολάριο καὶ σχετίζεται ἄμεσα μέ τὸ πρόβλημα τῆς προέλευσις τοῦ ἐπωνυμίου τῶν Κομνηνῶν³⁴.

Ἄν δεχτοῦμε τὴν ἄποψιν τοῦ Chalandon ὅτι οἱ Κομνηνοὶ μετοίκησαν ἀπὸ τὴ Θράκην στὴν Παφλαγονία³⁵, τότε ὁ χρονολογικὸς προσδιορισμὸς τοῦ γεγονότος πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Μανουήλ Ἑρωτικοῦ στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας· ἀλλὰ γιὰ νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς μιά τέτοια ἄποψιν δὲν διαθέτει καμιά τεκμηριωμένη μαρτυρία καὶ ἐπὶ πλέον

τό γεγονός ότι ὁ Μανουήλ δέν ὀνομάζεται Κομνηνός δέν συνηγορεῖ σ' αὐτό τό συμπέρασμα.

Ἡ ἄποψη τοῦ Καραγιαννόπουλου ὅτι ἡ μετοικεσία ἐγίνε ἀντίστροφα ἀπό τήν Κασταμονή στήν Κόμνη τῆς Θράκης³⁶ θά μπορούσε νά συνδεθεῖ μόνο μέ κάποιον ἀπό τοὺς γιούς τοῦ Μανουήλ καί ἴσως ἀποκλειστικά μέ τόν Ἰσαάκιο Α' «ὄν πάντες εἰς τοὺς τῆς βασιλείας ἀνήγαγον ἄξονας»³⁷. Ἀλλά τό χωρίο τοῦ Ψελλοῦ δέν ἀφήνει περιθώρια διαφορετικῆς ἐρμηνείας παρά μόνο ἐκείνης πού βασιίζεται στόν πραγματικό συσχετισμό τῶν προσώπων τοῦ Φιλίππου καί τοῦ Ἰσαακίου³⁸. Σ' ἓναν τέτοιο συσχετισμό τό κεντρικό σημεῖο πού θαλαίνει περισσότερο εἶναι τό γεγονός, αὐτό καθαυτό, τῆς γέννησης τῶν ἀνδρῶν πού προσέδωσε στίς ἄσημες κῶμες τήν αἰγλή τῆς γενέτειρας³⁹. σέ δευτέρη μοῖρα ἐπισημαίνεται ἀπλῶς τό γεγονός ὅτι οἱ δύο ἄνδρες γεννήθηκαν σέ τόπους διαφορετικούς ἀπό ἐκείνους τῶν γονιῶν τους. Ἐτσι καί ἡ χρήση τῆς λ. «πατρίδα» ἐρχεται ὡς φυσικό συμπλήρωμα μιᾶς τέτοιας διάκρισης πού καλύπτει ἐννοιολογικά τόν «γεωγραφικό», εὐρύτερο χῶρο τῆς καταγωγῆς· τῆς γῆς τοῦ πατέρα καί τῶν προγόνων⁴⁰. Πόσο μᾶς ἐπιτρέπει τό κείμενο τοῦ Ψελλοῦ νά ἀπομακρυνθοῦμε ἀπό τόν εὐρύτερο περιορισμό τῆς «πατρίδας» καί νά τοποθετήσουμε μακριά καί ἔξω ἀπό τό χῶρο τῆς Μ. Ἀσίας τό «χωρίο»⁴¹ πού ἐπέβαλε τήν ἐπωνομασία τῶν Κομνηνῶν;⁴².

Γνωρίζουμε σήμερα ὅτι ἡ προσπάθεια γιά τόν τοπογραφικό προσδιορισμό τῆς Κόμνης στράφηκε σέ δύο κατευθύνσεις: α) πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς ἐρμηνείας ἑνός χωρίου τοῦ Καντακουζηνοῦ καί β) πρὸς τήν ἀναζήτηση λύσης ἀπό τά δεδομένα μιᾶς ἐπιγραφῆς πού βρέθηκε στή Θράκη.

Τό χωρίο τοῦ Καντακουζηνοῦ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας δεξιώθηκε τόν βασιλιά τῶν Βουλγάρων καί τό γιό του «παρά τοὺς τῆς Κομνηνῆς προσαγορευομένους λειμῶνας οὐ πολὺ τῆς πόλεως διεστηκότας παρὰ τήν Τούντζαν ὀνομασμένον ποταμόν»⁴³, μιά περιοχή πού βρισκόταν, κατά τόν H. Mädlar, κοντά στήν Ἀνδριανούπολη. Ἡ προτεινόμενη ταύτιση δέν ἐγίνε δεκτὴ, αἰτιολογημένα, ἀπό τόν Ἀμαντο.

Ἡ ἐπιγραφή, πού προαναφέραμε, βρέθηκε στό χῶρο τῆς ἐκκλησίας τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου Ῥαιδεστοῦ καί δημοσιεύτηκε τό 1886 ἀπό τόν Ἀθ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα: πάνω σέ μιά πλάκα ὕψ. 0,57 μ. καί πλ. 0,44 μ. ὁ ἐκδότης διαβάζει

*Ερ]θα κατάκι-
 ται] Ἀστέρις ὁ τ-
 ῆς] μακαρίας μ-
 ρήμ]ης κόμης Κ-
 ομνέων.

καί σημειώνει: «Μίαν περίπου ὥραν Β τοῦ Πανίου κεῖται τοποθεσία Κομνιανά λεγομένη, ἔχουσα πιθανῶς σχέσιν πρὸς τὸ Κομνέων τῆς ἐπιγραφῆς»⁴⁴. Ὁ Ἀμαντος δέχτηκε ὅτι ὁ ἐκδότης «πολύ ὀρθῶς» σχετίζει τὰ Κομνιανά πρὸς τὴν Κόμνην καὶ στὴ συνέχεια ἐπιχείρησε νὰ τεκμηριώσει τὸ σχηματισμὸ τοῦ ἐθνικοῦ Κομνηνός ἐκ τῆς Κόμνης⁴⁵. Πόσο μπορούμε ὅμως νὰ βασιστοῦμε σ' ἓνα εὑρημα πού χαρακτηρίζεται «κινητό» καὶ ἐπὶ πλέον εἶναι ἀχρονολόγητο; Δέν μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ περίπτωση ὁ νεκρὸς νὰ καταγόταν ἀπὸ κάποια Κόμνη ἔξω ἀπὸ τὴ Θράκη καὶ νὰ κατέληξε νὰ ταφεῖ στὴ Θράκη. Μήπως δέν ὑπάρχουν ἄλλες σχετικές τοπωνυμίες καὶ μόνο ἡ Θρακική μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ — καὶ μάλιστα ὑποθετικά μέ τὴν ἀναφερόμενη «ἀπαξ» στό κείμενο τοῦ Ψελλοῦ; Ἀνάλογες τοπωνυμίες ὑπάρχουν στὴν Ἀττική, στὴν ἐπαρχία Λοκρίδος, στὴ Δ. Θράκη, στὴν ἐπαρχία Ἑορδαίας τοῦ νομοῦ Κοζάνης ἢ στὴν περιοχὴ τῆς Καστοριάς⁴⁶.

Μέ τὸ πρίσμα τῆς ἀποσύνδεσης τοῦ τοπωνυμίου Κόμνη ἀπὸ τὴ Θράκη ἢ καλύτερα τῆς πιθανῆς ὑπαρξῆς ὁμώνυμης κώμης καὶ στὴ Μ. Ἀσία θὰ πρέπει νὰ ξαναδεῖ κανεὶς τὴν πληροφορία τοῦ βυζαντινοῦ χρονογράφου Θεωνᾶ⁴⁷, τοῦ ὁποίου κείμενο φέρεται ὅτι ἀντέγραψε ὁ Σχολάριος καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἄντλησε πληροφορίες ὁ Νικηφόρος Μελισσηνός γιὰ τὴν πραγματεία του μέ τίτλο «Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου εἰς τὸ ἀγλαότιμον γένος τῶν Μελισσηνῶν δι' ἐντάλματος τοῦ κραταιοτάτου βασιλέως Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου, ἐκλογὴ διαφόρων ἱστοριῶν»⁴⁸. Στὸ ἔργο, πού βρίσκεται σέ χειρόγραφο τῆς συλλογῆς Phillipps ἀριθ. 1456 (17ου αἰ.) καὶ πέρασε στὴν Κρατική Βιβλιοθήκη τοῦ Βερολίνου, περιλαμβάνεται καὶ τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα:

«καὶ οἱ μὲν Κομνηνοὶ ἐκλήθησαν οὕτως δι' αἰτίαν τοιαύτην. Ἀρτάβανος τὴν τῶν Κομάνων διοίκησιν καὶ ἀρχιερωσύνην λαβὼν ὑπὸ τοῦ βασιλέως Λέοντος δῶρον, ἤρξεν ἐν Κομάνοις, αὐτὸς καὶ οἱ ἐξ αὐτοῦ ἕως ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Φωκᾶ τοῦ τυράννου. Τότε γὰρ τοὺς τούτου ἐγγόνους Ἰσαάκιον καὶ Ἀλέξιον ἐκ τῶν ἐκεῖθεν ἀναστάτους οἱ Πέρσαι ποιήσαντες εἰς τὸ Βυζάντιον ἐπανελθεῖν ἠνάγκασεν καὶ ἐκ τῆς Κομάνων πόλεως (ἔστι γὰρ χώρα ἐγγὺς Καππαδοκίας, κάκεῖ θαυμαστὸν ἱερὸν) τὴν ἐπωνυμίαν λαβόντες Κομνηνοὶ ἐκλήθησαν, μετὰ καιρὸν προσθέντες τὸ ν ἐλέγοντο Κομνηνοί. Καὶ ἐκ τοῦ Ἰσαακίου δέκατος ἑβδομος ὑπῆρχεν ὁ βασιλεὺς κύρ Ἰσαάκιος ὁ Κομνηνός καὶ ὁ τούτου αὐτάδελφος κύρ Ἰωάννης ὁ τοῦ ἀνάκτορος κύρ Ἀλεξίου πατὴρ»⁴⁹.

Τὰ Κόμανα ἦταν πράγματι καὶ εἶναι γνωστὴ πόλη στό δρόμο Καισάρειας-Ἀραβισσοῦ-Λυκανδοῦ-Μελιτηνῆς, μέ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος τῆς Ταυροπόλου⁵⁰, πού μετατράπηκε, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Προκόπιος⁵¹, σέ χριστιανικὴ ἐκκλησία. Ἡ παράδοση τοῦ κειμένου τοῦ χφ τοῦ Βερολίνου, ἐνῶ φαίνεται ὅτι δέν ἐρμηνεύει ἀπόλυτα τὸ ζητούμενο μᾶς μεταφέρει ὅμως τὴν

«αἴσθησις» πού εἶχαν οἱ βυζαντινοὶ ἄνθρωποι γιά τό χῶρο μέσα ἀπό τόν ὁποῖο ἀναδείχτηκαν οἱ Κομνηνοί, τήν περιοχὴ πού θρίσκεται κοντά στήν Καππαδοκία. Ὅπως δέν ἦταν τυχαῖο τό γεγονός ὅτι ὁ Ἰσαάκιος ξεκίνησε τήν ἀνταρσία⁵² του ἀπό τήν περιοχὴ αὐτή καί ἀπὸ ἐκεῖ προχώρησε πρὸς τήν Νίκαια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Ἡ μελέτη αὐτή ἀνακοινώθηκε στά πλαίσια τοῦ Δ' Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου ποῦ διοργανώθηκε ἀπό τήν Ἑλληνική Ἱστορική Ἑταιρεία κι ἐγινε στή Θεσσαλονίκη (28 καί 29 Μαΐου 1983). Εὐχαριστίες ὀφείλω στοὺς καθηγητές Ἰ. Ε. Καραγιαννόπουλο, ποῦ μέ παρότρυνε στό νά περατώσω αὐτή τήν ἐργασία, καί Εὐδοξο Θ. Τσολάκη γιά τήν ἐποικοδομητική συζήτηση πάνω στό θέμα καί τίς χρήσιμες ὑποδείξεις του. Εὐχαριστῶ ἐπίσης καί ἀπό τή θέση αὐτῇ τῇ συνάδελφο Εἰρήνη Χαλκιᾶ, ποῦ χάρη στή φροντίδα της καί στήν ἐξυπηρέτηση τῆς πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῶν Βρυξελλῶν μπόρεσα νά δῶ τήν ἐργασία τῆς S. De Jongh. Γιά παρόμοια ἐξυπηρέτηση εὐχαριστῶ τῇ δ. Σοφία Κοτζάμπαση καί τόν κ. Θεόδωρο Χριστόγερο, ποῦ μοῦ προμήθευσαν φωτοτυπημένη τῇ δυσεύρετη ἐργασία τοῦ H. Mädlar.

1. Κ. Ἀμάντου, Μικρά Θρακικά Μελετήματα, Α', Ἡ καταγωγή τῶν Κομνηνῶν, Θρακικά 10 (1937) 232-233.

2. Κ. Παπαρρηγοπούλου-Π. Καρολίδου, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τόμ. 4, 2, Ἀθήναι 1925, σ. 5. Ἡ ἀποψη τοῦ Παπαρρηγόπουλου ἦταν φυσικό νά ἐπηρεάζει τοὺς συγγραφεῖς σχετικῶν ἄρθρων σέ ἔγκυρα ἐγκυκλοπαιδικά λεξικά· βλ. Μεγάλη Ἑλληνική Ἑγκυκλοπαίδεια, τόμ. ΙΓ', σ. 775, λ. Κομνηνοί· πρβλ. Ἐλευθερουδάκη, Ἑγκυκλοπαιδικόν λεξικόν, τόμ. Ζ', σ. 873, λ. Κομνηνοί.

3. Γεώργιος Κεδρηνός, Σύνοψις Ἱστοριῶν, ἐκδ. Imm. Bekker [C. B.], τόμ. 2, σ. 622, 20-21: «οἶκος δὲ ἡ Κασταμὼν τοῦ Ἰσακίου μαγίστρου τοῦ Κομνηνοῦ». Γιά τήν ἀξιοπιστία τοῦ βυζαντινοῦ χρονογράφου βλ. Ἰ. Ε. Καραγιαννοπούλου, Πηγαί τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 302· Πρβλ. τώρα J. Karayannopoulos-G. Weiss, Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453), τόμ. 2, Wiesbaden 1982, σ. 434, ἀριθ. 386. Βλ. ἀκόμη Εὐδ. Θ. Τσολάκη, Οἱ βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καί χρονογράφοι 11ου καί 12ου αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 91.

4. Ἡ γνώμη τοῦ Παπαρρηγόπουλου δέν εἶναι, ὅπως ἀντιμετωπίστηκε ἀπὸ τοὺς ἀρνητές της, διατυπωμένη μέ θεβαιότητα: «οἱ Κομνηνοὶ κατήγοντο ἐκ Παφλαγονίας· τουλάχιστον ἐκεῖ ὑπῆρχε τὸ μέγα αὐτῶν κτῆμα, ἡ Κασταμὼν» (Κ. Παπαρρηγοπούλου-Π. Καρολίδου, Ἱστορία, τόμ. 4, 2 (1925) 5).

5. Μιχαὴλ Ψελλός, Ἑγκώμιον εἰς τὸν ὀσιώτατον κῆρ Κωνσταντῖνον πατριάρχην τὸν Λειχοῦδην, ἐκδ. Κ. Ν. Σάθα, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, τόμ. 4, Paris 1874 [φωτ. ἀνατ. Ἀθήνα 1972], σ. 407.

6. Heinrich Mädlar, Theodora, Michael Stratiotikos, Isaak Komnenos, ein Stück byzantinischer Kaisergeschichte [Wissenschaftliche Beilage zu dem Jahresbericht des Königlichen Gymnasiums zu Plauen I. V. Ostern 1894, Plauen I. V. Progr. No 545], σ. 12.

7. G. Schlumberger, Ἡ βυζαντινὴ ἐποποιία κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1' αἰῶνος, μῦθρ. Σ. Ι. Βουτυρᾶ, μέρος Β', Ἐν Ἀθήναις 1905 [Βιβλιοθήκη Μαρασλή, φωτ. ἀνατ. Ἀθήνα 1976], σ. 73 καί σημ. 2.

8. F. Chalandon, Essai sur la règne d' Alexis 1er Comnène, Paris 1900, σ. 21.

9. Βλ. πρόχειρα Α. Α. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, τόμ. II, Madison-Milwaukee-London [The University of Wisconsin Press] 1971, σ. 375. Ἀπ. Θ. Γλαβίνα, Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καί ἀγίων εἰκόνων ἐρις (1081-1095), Θεσσαλονίκη 1972, σ. 45 καί σημ. 36, ὅπου καί βιβλιογραφία. Ὡστόσο ἡ διχογνωμία πάνω στό πρόβλημα ἰσχύει ἀκόμη στήν ἱστορική ἐρευνα, βλ. P. Gautier, Nicephori Bryennii Historiarum Libri Quattuor, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, IX], Bruxelles 1975, σ. 64 σημ. 1 καί 196 σημ. 2. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀποψη τοῦ G. Mumu [L'] Origine des Comnènes, Bulletin de la

Section historique de l' Académie Roumain, XI, 1924, (φωτ. άνατ. Nendeln/Liechtenstein 1978), σ. 212-216] περί θλαχτικής καταγωγής τών Κομνηνών είναι έντελώς έξωπραγματική καί άβάσιμη.

10. K. Άμάντου, 'Η καταγωγή τών Κομνηνών, σ. 222.

11. F. Chalandon, Essai sur le règne d' Alexis 1er Comnène, σ. 21-23.

12. Du Cange, Historia Byzantina duplici Commentario Illustrata. Familias ac Stemmata Imperatorum..., Stemma Comnenorum, Paris 1680 (φωτ. άνατ. Bruxelles 1964), σ. 169.

13. F. Chalandon, Essai sur le règne d' Alexis 1er Comnène, σ. 21.

14. H. Ahrweiler, L' idéologie politique de l' empire byzantin, Paris 1975, σ. 74 (= έλλ. μτφρ. Τούλας Δρακοπούλου, Άθήνα 1977, σ. 85).

15. 'Ι. Ε. Καραγιαννοπούλου, 'Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους, τόμ. 2, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 545. Πρβλ. του ίδιου, Τό Βυζαντινόν Κράτος (324-1453), Θεσσαλονίκη 1975, σ. 132: «Γόνος τής εκ Κόμνης τής Θράκης άποκληθείσης μεγάλης οικογενείας τών Κομνηνών ό 'Ισαάκιος...».

16. G. Schlumberger, 'Η βυζαντινή έποποιία, μτφρ. Σ. Ι. Βουτυρά, μέρος Β', σ. 73.

17. 'Ιωάννης Σκυλίτσης, Σύνοψις Ιστοριών, έκδ. I. Thurn [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, V], Berlin 1975, σ. 323, 5 κ.έ. Πρβλ. Άννα Κομνηνή, Άλεξιάς, έκδ. B. Leib, τόμ. III, Paris 1945, σ. 9, 24 κ.έ. Βλ. έπίσης S. De Jongh, La Généalogie des Comnène de Byzance [Travail de Licence, Deuxième Licence, Histoire Ancienne, Univ. Bruxelles, Octobre 1937], σ. 1-2.

18. Νικηφόρος Βρυέννιος, Ύλη Ιστορίας, έκδ. P. Gautier [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, IX], σ. 75, 1 κ.έ.

19. Άννα Κομνηνή, Άλεξιάς, έκδ. B. Leib, τόμ. III, σ. 9, 25-27. Βλ. άκόμη F. Chalandon, Essai sur le règne d' Alexis 1er Comnène, σ. 22. S. De Jongh, La Généalogie des Comnène de Byzance, σ. 2.

20. Βλ. Στέμμα τών Κομνηνών στό τέλος του βιβλίου του W. Höradner, Theodoros Prodromos, Historische Gedichte [Wiener Byzantinische Studien, XI], Wien 1974, Stammtafel μετά τή σελ. 605.

21. 'Ιωάννης Σκυλίτσης, Σύνοψις Ιστοριών, έκδ. I. Thurn, σ. 489, 71-72.

22. Άννα Κομνηνή, Άλεξιάς, έκδ. B. Leib, τόμ. I, σ. 16, 3 κ.έ. «Γενόμενος δέ έν τή πατρίδα πόλει καί μικρόν άναπαύων τών πολλών καμάτων έαυτόν τε καί τήν σύμπασαν στρατιάν...». Βλ. καί H. Mädlar, Theodora, Michael Stratiotikos, Isaak Komnenos, σ. 12.

23. Νικηφόρος Βρυέννιος, Ύλη Ιστορίας, έκδ. R. Gautier, σ. 197, 10-14: «Περι δέ τήν Κασταμόνα γενόμενος έπεθόμησε τήν του πάππου οικίαν ιδείν. Παρακαλεσάμενος ούν άπιέναι πάντας αὐτός μετ' όλίγων άπένευσεν τής οδοῦ έντός δέ ταύτης γενόμενος καί έρημον ταύτην τών οϊκούτων ιδών δακρύων έπληροῦτο καί στεναγμών, έν μνήμη γενόμενος τών αὐτοῦ γεννητόρων». Βλ. καί H. Mädlar, Theodora, Michael Stratiotikos, Isaak Komnenos, σ. 12.

24. Γιά τό πρόσωπο του 'Ιλαρίωνα Κασταμονίτη βλ. J. Darrouzès, Liste de Prôtes de l' Athos, Le Millénaire du Mont Athos 963-1963, Études et Mélanges, σ. 416-417. Βλ. άκόμη N. Oikonomides, Actes de Kastamonitou [Archives de l' Athos, IX], Paris 1978, σ. 2 καί σημ. 7.

25. Γιά τόν 'Ισαάκιο βλ. Jan Fredrik Kindstrand, Isaac Porphyrogenitus, Preamble in Homerum, έκδοση μέ εισαγωγή καί σημειώσεις, J. Fr. Kindstrand, Uppsala 1979, σ. 15-20.

26. Βλ. L. Petit, Typikon du Monastère de la Kosmosotira près d' Aenos (1152), Izvestija Russkogo Archeologiceskogo Instituta v Konstantinople 13 (1908), σ. 26, 12-14: «τόν άπαράμιλλον έν υποχειρίοις Λέοντα τόν Κασταμονίτην καί άνθρωπόν μου, όν ό Θεός τών αγαθών αὐτοῦ μη στερήσειεν όπέρ τής εἰς έμέ τούτου εκ νεαρᾶς ήλικίας πίστεως καί δουλώσεως». Πρβλ. ό.π., σ. 46, 23-25: «θοῦλομαι οὖν τοῖς διπτύχοις έγγραφῆναι καί μνημονεύεσθαι άπαράβατα καί τόν πιστότάτόν μου καί γνησιώτατον υποχείριον τόν Λέοντα Κασταμονίτην, ός μοι σχεδόν συνετράφη εκ νεαρᾶς ήλικίας καί συνεγήρασεν» (ή υπογράμμιση είναι δική μου).

27. F. Chalandon, Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180), Paris 1912, σ. 84-91. Πρβλ. K. 'Ι. Άμάντου, 'Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους, τόμ. Β' [O. E. Σ. B.], Άθήνα 1977, σ. 289.

28. 'Ιωάννης Κίνναμος, Έπιτομή..., έκδ. B. G. Niebuhr [C. B.], σ. 13, 9 κ.έ.

29. Νικήτας Χωνιάτης, Χρονική διήγησις, έκδ. I.-Al van Dielen [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XI/2], Berlin 1975, σ. 18, 70 κ.έ.

30. Βλ. E. Kurtz, *Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos*, BZ 16 (1907) 75. Πρβλ. W. Höradner, *Theodoros Prodromos*, σ. 193, 201-209, 220-226, 234-242, 244-247.

31. Βλ. D. I. Polemis, *The Doukai. A contribution to byzantine Prosopography*, University of London 1968, σ. 86.

32. Μιχαήλ Ψελλός, 'Εγκώμιον εἰς τὸν ὁσιώτατον κύρ Κωνσταντῖνον πατριάρχην τὸν Λειχοῦδην, ἔκδ. K. N. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 4, σ. 407.

33. βλ. παρακάτω, σ. 116.

34. βλ. παρακάτω, σ. 117.

35. F. Chalandon, *Essai sur le règne d' Alexis 1er Comnène*, σ. 21: «les Comnènes étaient originaires du village de Comnè, dans la vallée de la Toundjia, tout près d' Andrinople. Plus tard ils acquirent de grands biens en Asie Mineure, près de Kastamon».

36. B. I. E. Καραγιαννοπούλου, 'Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, τόμ. 2, σ. 545· πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Τὸ Βυζαντινὸν Κράτος*, σ. 132. (τά σχετικά χωρία βλ. στή σ. 114 καὶ σημ. 15 ἑδῶ).

37. Νικηφόρος Βρυέννιος, 'Υλη 'Ιστορίας, ἔκδ. P. Gautier, σ. 57, 5-6.

38. Θὰ μπορούσε νὰ δεῖ κανεὶς καὶ κάποια εἰρωνική διάθεση τοῦ Ψελλοῦ πάνω στοῦ συσχετισμοῦ τοῦ ὀνόματος τοῦ 'Ισαακίου μέ τὸν Φίλιππο καὶ τοῦ χωριοῦ Κόμνη μέ τὴν Πέλλα γιὰ τὸν τόπο προέλευσης τοῦ Φιλίππου (βλ. ἐπόμενη ὑποσημείωση) ἢ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν 'Ισαάκιο στή σύγκρισή του μέ τὸ «μέγεθος» τῆς προσωπικότητος τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ τόπου τῆς γέννησής τους.

39. Γιὰ τὸν σύγχρονο Ψελλό ἡ γέννηση τοῦ 'Ισαακίου εἶναι γνωστή· ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία τοῦ συσχετισμοῦ μέ τὴ γέννηση τοῦ Φιλίππου στήν Πέλλα. Ἡ γέννηση τοῦ Φιλίππου στήν Πέλλα παραδόξως δὲν μνημονεύεται συχνά στίς πηγές (βλ. γι' αὐτές στή RE XIX, 2, σ. 2.266) καὶ τὰ σχετικά ἔργα ποῦ ἔχουν γραφεῖ πρόσφατα γιὰ τὸν Φίλιππο (βλ. J. R. Ellis, *Philip II and Macedonian Imperialism*, London 1976· Φίλιππος Βασιλεὺς Μακεδόνων, 'Εκδοτικὴ 'Αθηνῶν, 'Αθήνα 1981) δὲν ὑπεισέρχονται σ' αὐτὴ τὴ λεπτομέρεια. Ὁ Ψελλός φαίνεται ὅτι γνῶριζε τὴν πληροφορία ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Δημοσθένη (βλ. Δημοσθένης, *Περὶ 'Αλωνήσου*, ἔκδ. G. Dindorf [B. T.], τόμ. I, σ. 117: «πρῶτον μὲν ἀξίων 'Αθηναίους ὄντας πρὸς τὸν ἐκ Πέλλης ὁρμώμενον»· πρβλ. Δημοσθένης, *Περὶ τοῦ στεφάνου*, ὁ.π., σ. 265: «ἐν Πέλλῃ τραφέντι, χωρίῳ ἀδόξῳ τότε γ' ὄντι καὶ μικρῷ, τοσαύτην μεγαλοφυχίαν προσήκεν ἐγγενέσθαι, ὥστε τῆς τῶν 'Ελλήνων ἀρχῆς ἐπιθυμῆσαι καὶ τοῦτ' εἰς τὸν νοῦν ἐμβαλέσθαι») ἢ τοῦ Λιβανίου (βλ. *Livani, Opera*, ἔκδ. Rich. Foerster, [B. T.], τόμ. VII, σ. 296: «τῶν δὲ τυράννων ἀπάντων Φίλιππος τί γὰρ ἂν τις εἴποι περὶ αὐτοῦ καλόν; τὴν πατρίδα, θάρβαρος ἦν. τὸ τῆς πόλεως μέγεθος; καὶ τί φαυλότερον τῆς Πέλλης»· καὶ *Livani, Opera*, ὁ.π., τόμ. XI, σ. 167: «τοῦ παιδὸς 'Αμύντου τοῦ τραφέντος ἐν Πέλλῃ»). 'Ενας συσχετισμὸς τοῦ Φιλίππου μέ τὸν 'Ισαάκιο ποῦ θὰ μπορούσε νὰ προεκταθεῖ στοῦ ἐπίπεδο τῆς προσωπικῆς ἐκτίμησης τοῦ Ψελλοῦ γιὰ τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο πρόσωπο καὶ ποῦ θὰ μπορούσε νὰ στηριχθεῖ στὰ χωρία τοῦ Δημοσθένη ἢ τοῦ Λιβανίου (βλ. καὶ *Livani, Opera*, τόμ. VII, σ. 296: «ἀρὰ γε λάθω τὸν καλοῦντά με θάρβαρον, τὸν λοιδοροῦντα τὴν Πέλλαν») δὲν ἐμπίπτει στοῦ πλαίσιο αὐτῆς τῆς ἐργασίας. Γνωρίζοντας ὁμῶς τὴ θέση τοῦ Ψελλοῦ καὶ τὶς κρίσεις του γιὰ τὸν 'Ισαάκιο (βλ. σχετικά K. 'Ι. 'Αμάντου, 'Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τόμ. Β', σ. 207-208) ἡ προέκταση αὐτῆ τοῦ θέματος εἶναι πρακτικὴν ἀνάγκη. Ὁ 'Ισαάκιος ἀπὸ τὴν Κόμνη κατέκτησε τὸ Βυζάντιον· ὁ Φίλιππος ἀπὸ τὴν Πέλλα κατέκτησε τοὺς 'Ελλήνες. Ὁ Φίλιππος κατέσκαψε πόλεις (βλ. *Livani, Opera*, τόμ. VII, σ. 232: «τίς κατέσκαψε; τίς ἐνέπρησε; τίς ἀφομοίωσε τὰς πόλεις τοῖς ἀοικητοῖς τόποις») καὶ ὁ 'Ισαάκιος μετὰ τὴ δεινὴ ἡττα του στοῦ ὕψωμα Λοθιτζοῦ, ἀφοῦ καταδίωξε τοὺς Περσενέγκους «εἰς ἄβατα ἔλη κρυβέντας, κατέσκαψε τὰς κώμας αὐτῶν» (βλ. K. N. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 4, σ. LXXXIII-LXXXIV). Ὁ συσχετισμὸς τῶν δύο προσώπων ὑπαγορεύεται στὸν Ψελλό ἀπὸ τὸν παραλληλισμὸ τους στοῦ ἐπίπεδο τῆς πανουργίας καὶ τῶν ἱκανοτήτων· ὁ Ψελλός κολακεύει τὸν θυζαντινὸ αὐτοκράτορα.

40. Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικόν 'Ολης τῆς 'Ελληνικῆς Γλώσσης*, τόμ. 7, 'Αθήναι 1949, σ. 5.591-5.592.

41. Οἱ λέξεις «κώμη» καὶ «χωρίον» στοῦ κείμενο τοῦ Ψελλοῦ θὰ μπορούσαν νὰ λειτουργήσουν καὶ σὰν ὅροι στὰ πλαίσια τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας τῆς περιοχῆς (βλ. σχετικά, Fr.

Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders 10. und 11. Jahrhunderts [Byzantinischen Archiv, 9 (1927)], φωτ. ἀνατ. Darmstadt 1960, σ. 66 καὶ 222· πρβλ. P. Lemerle, The agrarian history of Byzantium from the Origins to the twelfth century, Galway 1979, σ. 201, 247· Ν. Σβορώνου, Οἰκονομία-Κοινωνία, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. Η', Ἀθήνα 1979, σ. 197-205). Κάτι τέτοιο θὰ ἐνίσχυε δέβαια καὶ τὴν ἀποψη τῆς ἐξάρτησης τῆς Κόμνης ἀπὸ τὴν Κασταμονή, «τὸ μεγάλο κτήμα» τῶν Κομνηνῶν, ἀλλὰ ἡ ἐρμηνεία δὲν εἶναι δυνατό νὰ σταθεῖ μὲ ἰσχυρὴ ἐπιχειρηματολογία. Γιά τίς λέξεις *κώμη* καὶ *χωρίον* ὡς τοπωνύμια βλ. D. V. Vayacacos, Les mots χώρα, χωρίον, κώμη et πόλις comme noms de lieu dans la langue grecque, *Onoma* 22 (1978) 457-466.

42. Ἡ ἐρευνα δὲν μπόρεσε νὰ ἀποφανθεῖ ἂν ὁ Νικηφόρος, ποῦ παραδίδεται ἀπὸ τὴ χρονογραφία τοῦ Σκυλίτση ὡς Κομνηνός (βλ. Ἰωάννης Σκυλίτσης, Σύνοψις ἱστοριῶν, ἐκδ. I. Thum, σ. 371, 54 κ.ε.) ἔχει ἢ ὄχι συγγενικὴ σχέση μὲ τοὺς Κομνηνοὺς καὶ μάλιστα μὲ τὸν πατέρα τους Μανουὴλ τὸν Ἐρωτικό; βλ. σχετικά Du Cange, *Familiae Augustae*, σ. 170· G. Schlumberger, Ἡ βυζαντινὴ ἐποποιία κατὰ τὰ τέλη τῆς ι' ἐκατονταετηρίδος, Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος, μτφρ. I. Λαμπρίδου [Βιβλιοθήκη Μαρασλή], ἐν Ἀθήναις 1905, σ. 597· πρβλ. ὁμῶς De Jongh, *La Généalogie des Comnène de Byzance*, σ. 72. Δὲν ἀποκλείεται τὸ ἐπιθετὸ Κομνηνός νὰ ἀποδόθηκε στὸν Νικηφόρο «ἐκ τῶν ὑστέρων» — μόνον ὁ Σκυλίτσης καὶ ὁ ἀντιγραφεὺς τοῦ Γεώργιος Κεδρηνός τὸν ἀναφέρουν ὡς Κομνηνὸ — γιὰ νὰ τονιστεῖ ἡ πιθανὴ συγγενεία του μὲ τὸν αὐτοκρατορικὸ οἶκο.

43. Ἰωάννης Καντακουζηνός, Ἱστορία, ἐκδ. B. G. Niebuhr [C. B.], τόμ. I, σ. 508-509.

44. Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀρχαιότητες καὶ Ἐπιγραφαὶ τῆς Θράκης συλλεγεῖσθαι κατὰ τὸ ἔτος 1885..., *Περιοδικὸν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου*, Ἀρχαιολογικὸν Παράρτημα τοῦ 17ου τόμου, Κωνσταντινουπόλις 1886, σ. 95.

45. Κ. Ἀμάντου, Ἡ καταγωγὴ τῶν Κομνηνῶν, σ. 233.

46. Βλ. πρόχειρα, Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, τόμ. ΙΔ', σ. 775 καὶ Ἐλευθεροῦδάκη, Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν, τόμ. 7, σ. 873.

47. Βλ. Σπ. Λάμπρου, Θεωνᾶς, ἄγνωστος χρονογράφος τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντος, Νέος Ἑλληνομνήμων 1 (1897) 191-202.

48. Γιά τὸ χειρόγραφο καὶ τὴν ἀπόδοση τοῦ κειμένου του στὸν Νικηφόρο Μελισσηνὸ (1577-1633) βλ. Ἰ. Κ. Χασιώτη, Μακάριος, Θεόδωρος καὶ Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοὶ (Μελισουργοί), 16ος 17ος αἰ., Θεσσαλονίκη 1966, σ. 15 καὶ σημ. 2· σ. 177.

49. Σπ. Λάμπρου, Θεωνᾶς, σ. 192. Τὸ κείμενο δὲν περιλαμβάνεται φυσικὰ, ὡς ψευδεπίγραφο, στὴν ἐκδόση L. Petit — X. A. Sidéridès — M. Jugie, *Oeuvres complètes de Georges Scholarios*, τόμ. I-VIII, Paris 1928-1936. Ὁ Μανόλης Τριανταφυλλίδης (Τὰ οἰκογενειακὰ μας ὀνόματα, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 37 σημ. 88) τὸ παραθέτει, χωρὶς νὰ ἀντικρούει τὴν ἐξήγησιν ποὺ δίνει ὁ χρονογράφος Θεωνᾶς.

50. Βλ. Fr. Hild, Das byzantinischen Strassensystem in Kappadokien [Tabula Imperii Byzantini, 2], Wien 1977, σ. 88.

51. Προκόπιος, Ὑπὲρ τῶν πολέμων, ἐκδ. J. Haury μὲ προσθήκες καὶ διορθώσεις G. Wirth [B. T.], τόμ. I, σ. 85, 3-7.

52. Βλ. F. I. Uspenskij, *Istoriia vizantijskoj imperii*, τόμ. III, Moskva 1948, σ. 57. Βλ. καὶ Ν. Οἰκονομίδης, Ἡ ἐνοποίηση τοῦ Εὐρασιατικοῦ χώρου (945-1071), Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. Η', Ἀθήνα 1979, σ. 141.